

к Сопикову, бел. *пайсці да святога Спаса*, укр. *поїхати в Храпівку, іти до Лежухова*; чеш. *jít ke Spalovni*, кашуб. *jic do Ložkovic*.

Уход из жизни, смерть маркируют этнофраземы двух деривационных типов: устойчивые словосочетания, смыслообразующие компоненты которых имеют хтоническую символику (бел. *лунака ўхапіць* ‘погибнуть, пропасть’, укр. *луна піймати* ‘умереть’) и фразеологизмы, в состав которых входят ложноориентирующие компоненты-онимы (рус. *поехать в Могилевскую губернию, в Могилев съездить, съездить в Могилев, к Лопатинскому пойти, в Глинско пойти*; бел. *пайсці да Пясоўкага*; укр. *перевестись до Вишневецького*; кашуб. *jehac do turawskiégo (do zelińskiégo)*; рус. *Кондрашка хватил (стукнул)* ‘кто-либо внезапно разбит параличом’; ‘кто-либо скоропостижно умер, скончался’).

Приведенный материал свидетельствует, с одной стороны, о системном характере славянской этнофразеологии, а с другой – о представленности в ней важнейших фрагментов традиционного мировоззрения славянских народов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Яковлева, Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира / Е. С. Яковлева // Вопросы языкознания, 1994. – № 5. – С. 73–89.

2 Корнилов, О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. / О. А. Корнилов; 2-е изд., испр. и доп. – М.: ЧеРо, 2003. – 349 с.

3 Буянова, Л. Ю. Русская фразеология как ментально-оценочная система и культурный код познания / Л. Ю. Буянова // Фразеология, познание и культура: сб. докладов 2-й Междунар. науч. конф. (Белгород, 7–9 сентября 2010 года): в 2 т. / отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2010. – Т. 1. Фразеология и познание. – С. 142–146.

УДК 81.161.3:[398.9:159.942.5]

В. А. Ляшчынская

ФРАЗЕАЛАГІЧНАЯ КАТЭГАРЫЗАЦЫЯ ЭМАЦЫЙНАГА СТАНУ АБУРЭННЯ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У артыкуле на аснове фразеалагізмаў беларускай літаратурнай мовы з эмасемай ‘абурэнне’ ў лексікаграфічнай дэфініцыі зроблена спроба абгрунтаваць катэгарызацыю эмоцыі абурэння ў беларускай фразеалогіі.

Паводле тэорыі дыферэнцыяцыі эмоцый у псіхалогіі, якая зыходзіць з прызнання неабходнасці вывучэння асобных эмоцый, эмоцыя абурэння не выдзелена. Ва ўсякім разе яе няма сярод асноўных эмоцый у працы, прысвечанай выдзяленню і апісанню эмоцый, аднаго са стваральнікаў гэтай тэорыі К. Ізарда. Як сведчаць лексікаграфічныя крыніцы, лексема *абурэнне* абазначае ‘вельмі моцнае незадавальненне, гнеў’ [1, с. 83], на аснове чаго можна меркаваць пра сувязь абурэння з незадавальненнем і гневамі: абурэнне можна кваліфікаваць як высокую ступень выражэння незадавальнення ці абурэнне прыраўноўваецца да гневу. Паколькі гнеў уключаны ў лік васьмі асноўных эмацыйных станаў, паспрабуем устанавіць эмоцыю абурэння праз гнеў, пра які псіхолагі адзначаюць так: “Вынікі многіх даследаванняў па вывучэнні эмоцыі гневу дазваляюць заключыць што гнеў часта актывізуецца адначасова з эмоцыямі агіды і пагарды” [2, с. 265]. Як відаць, пры адчуванні чалавекам эмоцыі гневу эмоцыя абурэння не адзначаецца.

Вывучэнне фразеалагізмаў беларускай мовы, што рэпрэзентуюць эмоцыі і пачуцці чалавека, вымушае даць станоўчы адказ аб катэгарызацыі, выдзяленні ў фразеалогіі

эмоцыі абурэння. Справа ў тым, што ўсе фразеалагічныя адзінкі (ФА), якія выдзелены метадам суцэльнай выбаркі са “Слоўніка фразеалагізмаў” І. Я. Лепшава [3] і сталі прадметам нашага даследавання, падзелены на групы ў залежнасці ад той эмоцыі, якую яны канцэптуалізуюць. Вызначэнне пэўнай эмоцыі намі праводзіцца на аснове метаду дэфініцыйнага аналізу, сутнасць якога заключаецца ў супастаўленні слоўнікавых дэфініцый і вызначэнні семантычных груп ФА на аснове размеркавання іх вакол лексем-намінантаў эмоцый ці вызначэння пэўнай эмасемы (паводле тэрміна В. І. Шахоўскага). Дык вось, у выніку такой работы было выдзелена больш за 30 ФА, аб’яднаных эмасемай ‘абурэнне’ ў іх дэфініцыях. Гэты факт дазваляе зрабіць першасны вывад, ці нават сцвярджаць, што ў выніку працэсу катэгарызацыі ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў выдзяляецца эмоцыя абурэння. На аснове гэтага ўсе вызначаныя ФА сталі аб’ектам нашага вывучэння з мэтай вызначэння месца і ролі эмоцыі абурэння ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў, шляхоў і спосабаў канцэптуалізацыі і катэгарызацыі яе ў фразеалогіі беларускай мовы, выяўлення той культурнай канатацыі, тых фонавых ведаў, якія гэтыя ФА захавалі і перадаюць новым пакаленням іх носьбітаў.

Прызнанне факта катэгарызацыі эмоцыі абурэння на аснове наяўнасці адносна невялікай групы ФА з эмасемай ‘абурэнне’ патрабуе ўдакладнення. Іншымі словамі, для пацвярджэння вываду аб катэгарызацыі і канцэптуалізацыі эмоцыі абурэння нам неабходна сабраць больш дакладныя і бясспрэчныя аргументы, для чаго прааналізуем выдзеленыя ФА.

Усе зафіксаваныя ФА з эмасемай ‘абурэнне’, за выключэннем толькі пяці ФА, адносяцца да выклічнікавых, якія, як вядома, не называюць эмоцыю, яе дзеянне, прыкметы, умовы працякання, прычыны з’яўлення і не выяўляюць характарыстыку і ацэнку гэтай эмоцыі чалавекам, а толькі служаць яе выражэнню. Напрыклад, выклічнікавая ФА *скажы(-це) калі ласка* выкарыстоўваецца для выказвання здзіўлення, абурэння і пад.

Пры гэтым, толькі ў дэфініцыях некалькіх ФА-выклічніках выражэнне эмасемы ‘абурэнне’ абазначана самастойна, без спалучэння з адзнакамі выражэння іншых эмоцый: *гэтага яшчэ не хапала* (вокліч абурэння, неадабрэння і пад. з выпадку чаго-н. непажаданага); *добры інтэрас!* (выказванне нязгоды, неадабрэння, абурэння з якой-н. прычыны); *каб вочы мае не бачылі* (выказванне абурэння і рашучага нежадання бачыцца з кім-н.); *каб зямля не насіла* (выказванне абурэння і пажадання смерці); *каб язык адсох* (вокліч абурэння, асуджэння таго, хто сказаў што-н. непрымальнае); *няхай /хай сарочка не чапае* (выказванне абурэння і пажадання самага найгоршага каму-н.); *яшчэ чаго не хапала /не ставала* (вокліч абурэння, неадабрэння і пад. з выпадку чаго-н. непажаданага). Праўда, як можна бачыць, у адных дэфініцыях выражаецца эмоцыя абурэння і выказваецца неадабрэнне, злое пажаданне ў сувязі з чым-небудзь, у другіх – асуджэнне чаго-небудзь. Але ўсе яны выражаюць адмоўную ацэнку, праўда, у рознай ступені яе праяўлення. У прыватнасці, ФА *каб зямля не насіла*, *каб язык адсох*, *няхай /хай сарочка не чапае* фіксуюць самую высокую ступень інтэнсіўнасці выражэння абурэння, асновай чаго з’яўляецца іх генетычная сувязь з праклёнамі. Што датычыць ФА *каб вочы мае не бачылі*, то з яе дапамогай выражаецца “сярэдня” ступень, а ФА *гэтага яшчэ не хапала*, *добры інтэрас!* і *яшчэ чаго не хапала /не ставала* служаць для выражэння адносна нізкай ступені інтэнсіўнасці праяўлення гэтай эмоцыі.

У дэфініцыях ўсіх астатніх ФА-выклічніках адзначаецца спалучанасць у выражэнні эмоцыі абурэння з выражэннем іншых эмацыйных станаў, сярод якіх адзначаюцца наступныя тыпы аб’яднанняў:

1) абурэнне і незадавальненне (*гавары з чортам /п’яным пацеры!; яшчэ толькі не хапала /не ставала*);

2) абурэнне і прыкрасць (*ліха яго /яе /іх /тваёй /вашай галаве; трасца яго /яе /іх /тваёй /вашай галаве; чэмер на яго /яе /тваю /іх галаву*);

3) абурэнне і здзіўленне (*скажы (-це) калі ласка; смех у зале*);

4) абурэнне і незадавальненне, прыкрасць (*ану /ну яго /яе /іх к ліху; трасца яму /ёй /ім /вам ў бок*);

5) абурэнне і злосць, гнеў (*кадук на яго /цябе /іх /вас, ліха на яго /цябе /яе /іх /вас, халера на яго /цябе /яе /іх /вас, хвароба на яго /цябе /яе /іх /вас*);

6) абурэнне і гнеў, збянтэжанасць (*чорт ведае што такое!*);

7) абурэнне і раздражненне, прыкрасць (*гары ён /яна /яно /яны гарам*);

8) абурэнне і прыкрасць, злосць (*каб на яго /цябе /яе /вас /іх ліха*);

9) абурэнне і незадаволенасць, здзіўленне (*хрэн у вочы*);

Нярэдка выклічнікавыя ФА поліафектныя, пры гэтым, як правіла, яны выражаюць супрацьлеглыя паводле ацэнкі – станоўчыя ці адмоўныя – эмоцыі, напрыклад:

1) абурэнне, незадавальненне, прыкрасць ці здзіўленне, захапленне (*ліха матары; трасца яго /яе /іх /тваёй /вашай матары*);

2) абурэнне, злосць, гнеў ці здзіўленне, захапленне (*кадук яго /цябе /іх /вас вазьмі /бяры*);

3) абурэнне, роспач ці радасць, здзіўленне (*Божжа /Божачка мой, Божжа <мой> літасцівы*);

4) абурэнне, прыкрасць ці здзіўленне, захапленне (*авохці мне!; чорт бы яго (яе, іх, цябе, вас) узяў /пабраў! і чорт вазьмі! /пабяры*).

Да выклічнікавых з эмасемай ‘абурэнне’ набліжаюцца тры прастамоўныя ФА: *якога хрэна, якога чорта /д’ябла і якога ражна* са значэннямі ‘чаму, для чаго, з якой мэтай (робіць хто-н. што-н.)’ і ‘чаго (трэба, не хапае каму-н)’. Яны ілюструюць скарочаную форму сказа-пытання *якога чорта /д’ябла /хрэна табе трэба?*, якім карысталіся ў мінулым пры звароце да пэўнай нячыстай сілы. Усе тры ФА, з аднаго боку, выкарыстоўваюцца для выказвання абурэння чымі-небудзь дзеяннямі, паводзінамі і характарызуюцца грубавата-зніжаным зместам. Асаблівую ролю ў гэтым выконваць кампаненты *ражон, хрэн, чорт* ці *д’ябал*, успрыманне якіх выклікае негатыўныя асацыяцыі. У прыватнасці, *ражон* – гэта не ‘завостраны кол’, а “эўфемізм для абазначэння рагатай істоты, чорта”, а таму *якога ражна* – “адзін з варыянтаў мадэлі *якога чорта? якога беса? якога д’ябла?*” таго самага пытання [4, с. 600], а *хрэн* “як і *хер* – эўфемізм для табуіраванага слова *х..й*” [4, с. 736]. З другога боку, прыведзеныя ФА характарызуюцца наяўнасцю значэння, нават двух, што дазваляе іх адрозніваць ад выклічнікавых ФА.

А вось ФА *няма чаго /што казаць /сказаць* у сваім другім значэнні – ‘выказванне абурэння кім-, чым-н., адмоўных адносін да каго-, чаго-н.’ – характарызуецца ў параўнанні з папярэднімі адзінкамі адсутнасцю грубасці ў форме выражэння. Але гэтая ФА выкарыстоўваецца ў маўленні ў ролі пабочных слоў, чым, з аднаго боку, яшчэ больш адрозніваецца ад папярэдніх, з другога боку, збліжаецца з імі як паводле выражэння адмоўных адносін суб’екта ФА да свайго аб’екта, так і паводле зместу выражэння эмоцыі абурэння.

І толькі ФА *даваць перуноў* ‘гнеўна, з абурэннем гаварыць, пагражаць’ выдзяляецца наяўнасцю фразеалагічнага значэння, якое фіксуе ўяўленне чалавека аб працяканні дзеяння эмоцыі абурэння, і сваёй унутранай формай, сваім вобразным складнікам, якія разам уплываюць на яе выкарыстанне, вызначаюць месца і ролю эмоцыі абурэння сярод ФА, што рэпрэзентуюць іншыя і самыя розныя эмоцыі. ФА *даваць перуноў* ужываецца для абазначэння маўленчай дзейнасці, што, дарэчы, засведчана і ў яе лексікаграфічнай дэфініцыі, і выкарыстоўваецца для характарыстыкі і ацэнкі маўлення паводле некалькіх паказчыкаў. Па-першае, з яе дапамогай перадаецца інтэнсіўнасць гуковага праяўлення маўлення, па-другое, такім чынам выражаецца высокая ступень абурэння таго, хто яго адчувае ў сувязі з чым- ці кім-небудзь, што выклікае гэтую

эмоцыю. Вытокам узнікнення ФА можна лічыць асацыятыўную сувязь паміж гучаннем грому ў яго найвышэйшым праяўленні і павышанымі танамі гучання маўлення. Да месца тут ўгадаць, што адно са значэнняў лексемы *пярун* у беларускай мове – ‘аглушальны ўдар грому’ [5, с. 537]. Хаця нельга не ўлічыць і такой асновы ўзнікнення фразеалагізма, як “адгалосак даўнейшай веры ў Перуна – бога грому і маланкі ва ўсходніх славян” [6, с. 108]. Праўда, варта пры гэтым удакладніць, што ФА *даваць перуноў* – гэта пераасэнсаванне свабоднага спалучэння слоў на аснове першапачатковага ўяўлення чалавека пра пагрозу, кару Перуна як бога грому і маланкі.

Такім чынам, вывучэнне фразеалагічнай катэгарызацыі і канцэптуалізацыі з’яў унутранага свету чалавека, у прыватнасці, яго эмоцый і пачуццяў як з’яў, недаступных непасрэднаму назіранню і рэпрэзентаваных ФА, спрыяе разуменню спосабаў катэгарызацыі і канцэптуалізацыі эмоцый і пачуццяў у выглядзе эмацыянальных канцэптаў у фразеалагічнай карціне свету беларускай супольнасці. Аналіз ФА беларускай мовы, у дэфініцыі якіх змяшчаецца эмасема ‘абурэнне’, дазваляе канстатаваць, што ўсведамленне гэтай эмоцыі беларусамі адзначаецца па сутнасці толькі ў адной фразеалагічнай адзінцы, асацыятыўна звязанай з вобразам перуна / Перуна паводле гучання і сувязі веры ў боскую кару. Некалькі ФА ілюструюць скарачаныя сказы-пытанні для выказвання абурэння чымі-небудзь дзеяннямі ў грубаватай форме з прычыны ўжывання кампанентаў *ражон*, *хрэн* як своеасаблівых эўфемізмаў і лексемы *д’ябал*. Усе астатнія ФА – выклічнікі, якія служаць для перадачы, выражэння эмацыянальнага стану абурэння ў патэрне з выражэннем іншых эмоцый, часцей за ўсё адмоўнага характару тыпу гнеў, злосць, прыкрасць, раздражненне і інш., якія выклікаюцца пэўнай негатыўнай прычынай, што вобразна звязана з найменнямі адмоўных з’яў ва ўсведамленні чалавека – д’ябла, кадука, ліха, трасцы, халеры, хваробы, чорта і інш. Зрэдку адзначаюцца поліафектныя ФА-выклічнікі, якія выражаюць як адмоўны, так і дадатны эмацыяны стан чалавека, але, як правіла, характарызуюцца адным і тым жа негатыўным вобразам д’ябла, трасцы, ліха і пад., і толькі ў адным выпадку ў іх аснове вобраз Бога.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

- 1 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 1. А – В. – Мінск: Галоўная рэдакцыя Беларускай Савецкай Энцыклапедыі, 1977. – 608 с.
- 2 Изард, К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард. – СПб.: Питер, 2011. – 461 с.
- 3 Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. Т. 1. А – Л / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672; т. 2. М – Я / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.
- 4 Русская фразеология. Историко-этимологический словарь: ок. 6000 фразеологизмов / СПбГУ; Межкаф. словарный каб. им. Б. А. Ларина; А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова; под ред. В. М. Мокиенко. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Астрель: АСТ: Хранитель. 2007. – 926 с.
- 5 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 4. П – С / [Рэд. тома Г. Ф. Вештарт, Г. М. Прышчэпчык]. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1980. – 768 с.
- 6 Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭн, 2004. – 448 с.